

„Világosan átérezzük a forint védelmének fokozott szükségességét. De nem vállalhatjuk azokat a terheket, amelyeket aiközszükséglet-cikkeket gyártó vagy árusító üzemek. És megoldást nem találunk. Pestiesen szólva: hintában ülünk, egyik minisztériumból a másikba lendítenek.”

Egy színigazgató nyilatkozta ezt. De nem mostanában, hanem negyvenkét évvel ezelőtt a Színház című hetilapban. Várkonyi Zoltánnak, a budapesti, ha úgy tetszik, magánkézben lévő, de inkább csak különböző, egymást váltó „tökések” által támogatott, Paulay Ede utcai Művész Színház vezetőjének szavait idéztük. Hogyan lehet az, hogy a 40-es évek elején az akkori Madách Színházban két nagyszerű alakítással, a pirandellói *Negyedik Henrik* és a shakespeare-i *Hamlet* főszerepével híressé váló színész, aki a felszabadulás előtt az illegális kommunista párttal is kapcsolatban volt, „maszek” színigazgatást vállalt? Mint azt Várkonyi később többször is megvalósította: elsősorban rendezni kívánt. És már John Steinbeck *Lement a hold* című — 1945 április elején bemutatott — drámájának színre állításával bebizonyította: ez a harminchárom éves, művelt színész nemcsak az érdekes karakterfigurát, Winter doktor alakját tudta megjeleníteni a harcosan antifasiszta színműben. Össze tudta fogni — és ne felejtsük el, milyen körülmények között — az egész, hirtelenében összeszedett társulatot. Amelyhez később ő hozta be a vidéki „dali” társulatoknál már felépített, de mégiscsak kezdőnek számító Pécsi Színdort és — bár Rátóczy Márton protezsálására — a színművészeti főiskoláról kidobott Darvas Ivánt. A Paulay Ede utcai színházban Várkonyi Zoltán nemcsak azt bizonyította be, hogy milyen sokoldalú színházi férfiú, de azt is, hogy eszményi vezető, aki ugyan mindig harcolt a saját elképzeléséiért, de akit eredményekkel meg lehetett győzni arról, hogy a másik tábornak is lehet igaza.

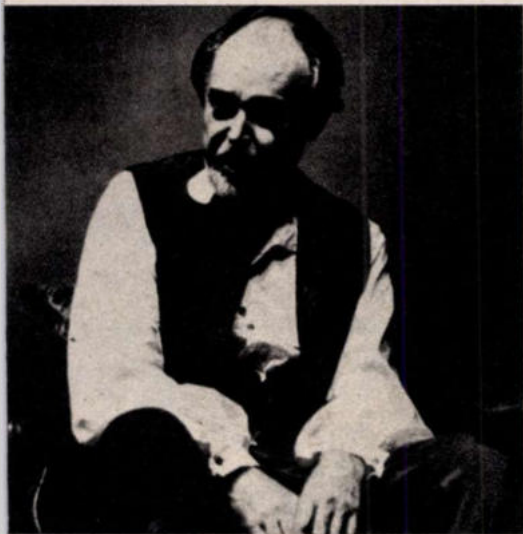
*

Már tulajdonképpen nagybeteg volt — bár a Kossuth Rádió egyik 1978 végi *Négyszemközt* adásában Szilágyi János csupán azt állapította meg róla, hogy „Őn most náthás, szipog, krákog, köhög és rekedt is” —, amikor Várkonyi határozottan kijelentette: már évek óta meg szeretne szabadulni a Vígszínház irányításától. (Amelynek akkor már tizenhat esztendeje volt főrendezője, majd igazgatója is.) „Tudom, hogy mint színészre és rendezőre vár még rám feladat a Vigben. Én

Várkonyi Zoltán

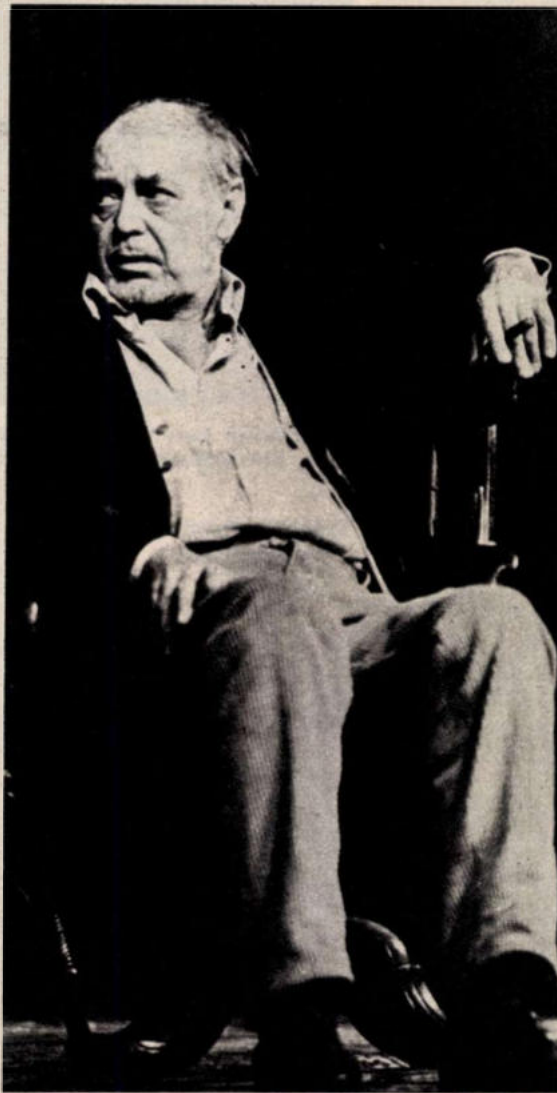

Egy francia
vigjátékban
Sennyei Verával
(1942)

Széchenyi
szerepében (1973)

James Tyrone
O'Neill
Hosszú út
az éjszakában
című drámájában
— az utolsó
nagy szerep

a posztot, a pozíciót hagyom ott, nem a színházat. Elsősorban színész vagyok, mindenekelőtt annak tartom magam, s az időm — ahogy az esténként megivott málnaszörpze mondják — fogyóeszköz."

Várkonyi — ismételjük, „krákogva, köhögve” — azt is hozzátette még ehhez: „Ma még elég erősnek érzem magam, hogy bármit eljártsszak, de ez az erő lassacskán apadni fog. Szerettem volna, ha ezt feletteseim megértik.” Ugyanakkor már abba kellett hagynia a Pesti Színházban játszott O'Neill-dráma, a *Hosszú út az éjszakában* egyik főszerepét. És már megkezdte az 1979 elején bemutatott *Pisti a vízivatarban* rendezését. Amiről Várkonyi halála után az ironikus dráma szerzője, Örkény István ezt írta: „Utolsó rendezői munkáját két héttel a bemutatás előtt, a magasra szökő láz miatt félbe kellett hagynia; de még akkor is kitarított, valóban az utolsó lehelleitéig, hiszen a rendezői székéből úgyszólván egyenesen a műtőasztalra tették.”

1942 novemberében — nem sokkal Darvas József akkor komoly bátorságot igénylő színművének, a *Szakadéknak* bemutatója után, amelyben Várkonyi egy falusi tanító korvándló szerepét játszotta — a Pütkösti Andor vezette Madách Színházban arra készült, hogy vasárnap délelőttönként különböző országok irodalmából műsorokat állít össze. Miután abban az időben az a húszéves, jelentéktelen fiatalember, aki voltam, tudott valamit spanyolul (mára csak néhány szó maradt meg bennem), Darvas biztatására jelentkeztem Várkonyinál. Több Unamuno- és Ortega-fordítás volt nálam, hogy — mert ezt elfelejtettem hozzátenni — a spanyol antifasiszta irodalomból segítsek összeállítani egy műsort. Várkonyi szeretettel — és nagy szakértelemmel, tehát komoly kritikával is — fogadott, de ezt a sorozatot végül is nem lehetett megindítani. Néhány találkozásunk azonban arról győzött meg, hogy nemcsak vár egy új, emberségesebb társadalomra, hanem küzd is érte.

Hamletjének éppen csak egy próbájára kukkanthattam be. 1943 őszén be kellett vonulnom (és én azt reméltem, csak néhány létre), de kétszer is láttam őt a *Negyedik Henrik* címszerepében és — ne feledjem, ne feledjük — Felkai Ferenc jelentős Hitler- (és háború-)ellenes darabjában, a *Néróban* is, mint Heliost, a nyavalygó, „mellébeszélő” költőt. Bár kisdíáként a Nemzetiben is megnézhettem például mint a pesti német korcsmáros harsányan mulatságos fiát *A peleskei nótáriusban*, a közönséggel együtt magam is csak akkor jegyeztem meg Várkonyi Zoltán nevét, amikor kitették a Nemzetiből, és a Madách Színház tagja lett. Apját, *Várkonyi Tituszt*, a jeles újságíró, aki belső barátja, legjobban kedvelt kor-, sőt bortársa volt *Krúdy Gyulának*, akkori-ban még csak felületesen ismertem. 1945 után azonban rövid ideig egy szobában (vagy inkább: kamrában) üldögéltem vele a *Magyar Nemzet* szerkesztőségében. A szingizmat, a rendezőt, a

színészt, aki 1949 elejétől (merthogy megszüntették a Művész Színházat) a Nemzeti tagja lett, nagyon sokáig csak színpadon láttam.

*

A 60-as évek közepén — vagy valamivel utána — kezdődött el Várkonyi Zoltán *Jókai-sorozata*. Már mint filmet. Megrendezte — két részben — *A köszívű ember fiait*, az *Egy magyar nábobot*, a *Kárpáthy Zoltánt*. Ezeknek a filmeknek nagy — „gyanús” nagy — sikerük volt. Mint ahogy — hadd valljam be, tisztelettel — nekem sokáig „gyanús” volt maga Jókai is, akit kamaszkoromban szinte rongyá olvastam, de később azt mondtam magamnak, hogy csak nem fogok továbbra is bedőlni olyasfajta romantikus meséknek, mint amilyeneket ez a „komáromi fiú” írt, aki túlélte — ezzel nyilvánvalóan némileg el is árulta — ifjúkori barátját, Petőfit. Közben azonban történt egy s más a világban, meg bennem is. A tévéjövöltából újra láthattam

az *Egy magyar nábobot* és a *Kárpáthy Zoltánt*. fel kellett ismernem, hogy Jókai nem avult el, é Várkonyi egy sor részleteben nemcsak „regényesen”, hanem színvonalasan valósította meg Jókai műveinek a mához is szóló üzenetét. Helyesen állapítja meg a Várkonyi Zoltánról szóló emlék könyvben Erdődy János — Várkonyi hajdani gimnáziumi társa, aki a Jókai-filmek forgatókönyvét írta —, hogy „jóleső vigasztalás” számára egy fiatal filmrendező nyilatkozata, aki „folytatni akarja Várkonyi Zoltán Jókai-filmjeit”.

*

Nem mondható, hogy életének ama utolsó tizenhat esztendejében, amit a Vigszínház és a Pesti Színház élén töltött Várkonyi, sokszor lett volna a színpadon. Pedig már idéztük az utolsó, nagy rádióbeszélgetést, amelyből szinte kisüt a vágya, hogy a színház vezető, a főiskolai rektor, a színházi — és nemcsak színházi — közélet e túlterhelt mestere elsősorban mégiscsak színész szeretne lenni. Hogy esetleg nem is sejtett — vagy mégiscsak érzett? — nagy betegsége előtt megint Hamlet legyen vagy Negyedik Henrik, mint huszonkilenc éves korában? Nem, semmi esetre sem. 1973-ban, vagyis hatvanegy éves korában volt egy olyan, személyiségéhez és korához is mélyen illő szerepe, ami nélkül nem lehet szólni róla. A Pesti Színház ugyanis az akkor még kezdő drámaírónak számító *Eörsi István Széchenyi és az árnyak* című színművét mutatta be. És ebben az egyszerre drámai és kaján műben Várkonyi alakította a grófot. Aki itt — nem utolsósorban a színész nemcsak szerepet, de az egész művet megértő és megértetni képes tehetsége segítségével — egyszerre volt drámai és kaján. *Eörsi* egy emlékezésében, ahol arról tudósít, hogy egy nappal a kórházba, a tudóműtetre való bevonulása előtt találkozott a „megnőtt szemű”, „falfehér” színházi emberrel, azt mondja Várkonyiról, hogy „abszolút profi volt a szó legjobb értelmében, a régi gardából, egyike az utolsóknak, színházi levegőt lélegzett ki, az fogta körül, akárhol járt”. Jelleztük már: nincs éppen könnyű helyzetben ma a magyar színház. De akármi is a szituáció, *kell lennie* — holnap is — új magyar színháznak, ahogy drámának is. Amelyet csak olyan „abszolút profi” működtethetnek, mint amilyen ő volt.

ANTAL GÁBOR